नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन

हिरा भट्टराई
परीक्षा क्रमाङ्क : २८७१०३६६/०७३
त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-९-६१-२०१०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षाअन्तर्गत स्नातकोत्तर
तह चौथो सेमेस्टर नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
२०७४/2018

प्रतिबद्धता पत्र

यस शोध प्रतिवेदनभित्रका सामग्रीहरू कहीँ कतैबाट साभार गरिएको छैन । यसका कुनै पनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् । तसर्थ शोध प्रतिवेदन नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

मिति : २०७४/११/०२

....

हिरा भट्टराई

शोधार्थी

निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विषयको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत ‘नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन’ शीर्षकको शोधपत्र शोधार्थी हिरा भट्टराईले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । यस शोधपत्रको अध्ययन र प्रस्तुतीकरणबाट म सन्तुष्ट छु । अतः यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

सहप्रा. केशवराज पोखरेल

(शोधनिर्देशक)

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि. वि. कीर्तिपुर

मिति : २०७४/११/०३

Feb. 15, 2018

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
कीर्तिपुर काठमाडौँ

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको नेपा.शि. ५४४ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ हिरा भट्टराईले 'नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन' शीर्षकमा तयार पार्नुभएको प्रस्तुत शोधपत्र नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

क.सं.	नाम	हस्ताक्षर
१.	प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई (विभागीय प्रमुख)	....
२.	प्रा.डा. शर्वराज आचार्य (शोध विशेषज्ञ)	....
३.	सहप्रा. केशवराज पोखरेल (शोधनिर्देशक)	....

मिति : २०७४/११/१४

Feb. 16, 2018

कृतज्ञताज्ञापन

'धनकुटा जिल्लाका सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन' शीर्षकमा प्रयुक्त शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली शिक्षा विषयअन्तर्गत एम.एड. चौथो सत्र पाठ्यांश नेपा.शि. ५४४ को प्रयोजनका निम्ति तयार गरिएको हो ।

निश्चित उद्देश्य केन्द्रित रहेर सत्य, वस्तुनिष्ठ, वैज्ञानिक र व्यवस्थित रूपले नयाँ ज्ञानको खोजी गर्नका लागि शोधकार्य गरिन्छ । अनुसन्धान नवीन विषय र क्षेत्रमा गरिने भएकाले यस शोधपत्रमा पनि नयाँ विषयवस्तुलाई लिएर अनुसन्धान कार्य गरिएको छ । धनकुटा जिल्लाका सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ । सरकारका आधिकारिक निकाय सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयोग गरिने भाषा शुद्ध, स्पष्ट र सहज हुन जरुरी छ । तसर्थ यो अध्ययनले नेपाली भाषाको मानकीकरण, स्तरीकरणका साथै आम नागरिकको सरोकारको विषय नागरिक बडापत्रमा प्रयोग गरिने भाषा त्रुटिरहित, स्पष्ट र बोधगम्य बनाउन सम्बन्धित निकायलाई सचेत गराउने छ । साथै यस अध्ययनले भाषिक त्रुटिसँग सम्बन्धित भावी अध्ययनलाई समेत महत्त्वपूर्ण टेवा पुग्ने छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा शुभारम्भदेखि शोधपत्र लेखनलाई परिमार्जन तथा परिष्कार तुल्याई अन्तिम रूप दिन उत्साहवर्द्धक प्रेरणा, सुझाब प्रदान गर्ने शोधनिर्देशक सहप्रा. केशवराज पोखरेलप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै शोधपत्र तयारका क्रममा उचित हौसला एवम् सहयोग प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराईज्यू तथा विभागमा आबद्ध सम्पूर्ण गुरुहरूका साथै विभागीय कर्मचारीहरूप्रति कृतज्ञ छु । शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सहयोग लिइएका कार्यालय, कर्मचारी र विभिन्न पाठ्यसामग्रीहरूका लेखकहरूप्रति पनि आभारी छु ।

यस शोधपत्र तयारका क्रममा विविध पक्षमा आवश्यक सहयोग, सल्लाह र साथ दिँदै मलाई यहाँसम्म पुग्ने हौसला प्रदान गर्ने बाबा टंकप्रसाद भट्टराई, आमा गोमा भट्टराई, दादा माधव भट्टराई, देवीप्रसाद भट्टराई र दिदी जानु भट्टराईप्रति म सदा ऋणी रहनेछु । साथै शोध सामग्री सङ्कलन गर्न साथ दिने दादा बिनोद घिमिरे र भाइ विकास घिमिरेप्रति आभार प्रकट गर्दछु । विविध कठिन परिस्थितिमा मलाई सधैँ हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने मेरा

आत्मीय साथी विनोद मिश्रप्रति पनि सदा ऋणी छु । यसका साथै मलाई शोधपत्र तयार गर्दा सल्लाह, सुझाब, प्रेरणा अनि सहयोग गर्ने सम्पूर्ण सहपाठी मित्रहरू र आफन्तजनहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा शोधपत्रको उचित टङ्कन गरी सहयोग गर्नुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरप्रति पनि हृदयदेखि आभार प्रकट गर्दै उचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली भाषा शिक्षा विभागको मूल्याङ्कन समिति समक्ष पेश गर्दछु ।

हिरा भट्टराई

शोधार्थी

शोधसार

प्रस्तुत शोधकार्य 'धनकुटा जिल्लाका सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन' सँग सम्बन्धित रहेको छ ।

यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्नु, नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषामा वर्णविन्यासगत त्रुटिको विश्लेषण गर्नु, नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनका लागि धनकुटा जिल्लाका सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयलाई जनसङ्ख्याका रूपमा लिइएको छ । धनकुटा जिल्लाभरीका सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयमा रहेका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्न समय तथा अध्ययनका दृष्टिले सम्भव नभएकाले एघार ओटा सरकारी कार्यालयमा राखिएका बडापत्रलाई नमुनाका रूपमा छनोट गरी त्यसमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गरिएको छ । तोकिएका कार्यालयलाई नै नमुनाका रूपमा लिनुको कारण अन्य कार्यालयको तुलनामा सेवाग्राहीहरू बढी प्रभावित हुने र धेरै सर्वसाधारण जनताले आफ्नो कामकाजको लागि पनि यी कार्यालयहरूमा बढी आउनुपर्ने भएकाले, बढी जनसम्पर्कमा जोडिने कार्यालयको रूपमा रहेका कार्यालयहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ प्रस्तुत अध्ययन मूलतः वर्णनात्मक र क्षेत्रीय अध्ययन विधिद्वारा गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा प्राथमिक सामग्री र द्वितीयक सामग्रीको प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा क्षेत्रीय/स्थलगत अध्ययन विधि अपनाई मुख्य रूपमा क्यामराको मद्दत लिई धनकुटा जिल्लाका एघारओटा नागरिक बडापत्रका तस्विरहरूलाई आधार बनाई त्यसमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको द्वितीयक स्रोतका रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन अपनाई नागरिक बडापत्र र भाषिक त्रुटिका बारेमा लेखिएका विभिन्न पुस्तक, लेख रचना, पत्रपत्रिका, शब्दकोश, पूर्व शोधपत्र आदिको उपयोग गरिएको छ ।

धनकुटा जिल्लाको सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले गरिएको यस अध्ययनमा विभिन्न खोज र अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त गरेको परिणामका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

नमुनाका रूपमा गरिएका एघारओटै सरकारी कार्यालयमा नागरिक बडापत्र राखिएको स्थान उपयुक्त नै रहेको देखियो । सबैभन्दा बढी त्रुटि वर्णविन्यासमा गरिएको पाइयो । जसमध्ये पनि 'ब' को प्रयोग सम्बन्धी त्रुटि सबैभन्दा बढी रहेको भेटियो । नमुना छनोटमा परेका सरकारी कार्यालयका नागरिक बडापत्रमा एकै किसिमको त्रुटिलाई पटक पटक दोहोऱ्याएको पाइन्छ । नमुना छनोटमा परेका ११ कार्यालयमध्ये 'व' सम्बन्धी त्रुटि २ वटा कार्यालय (कोष तथा लेखा नियन्त्रक र रेशम विकास कार्यक्रम) गरेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका ११ कार्यालयमध्ये दीर्घसम्बन्धी त्रुटि ६ ओटा कार्यालयले मात्र गरेको भेटियो । यस्ता त्रुटि दीर्घ लेख्नुपर्नेमा ह्रस्व लेखेर भएको देखियो । नमुना छनोटमा परेका एघारओटा नै सरकारी कार्यालयले ह्रस्वसम्बन्धी त्रुटि गरेको देखियो । यस्ता त्रुटि ह्रस्व लेख्नुपर्नेमा दीर्घ लेखेर भएको पाइयो । दीर्घको तुलनामा ह्रस्वसम्बनधी त्रुटि बढी नै रहेको भेटियो । पञ्चम वर्ण (ङ, ञ, ण, न, म) को प्रयोगसम्बन्धी त्रुटि नमुना छनोटमा परेका ७ ओटा कार्यालयले गरेको पाइयो । यसमा पनि ङ र ञ सम्बन्धी मात्र त्रुटि गरेको देखियो भने ण, न, म सम्बन्धी त्रुटि रहेको देखिएन । पदयोगको प्रयोगमा सबै कार्यालयका नागरिक बडापत्रमा त्रुटि रहेको पाइयो भने पदवियोगको प्रयोगसम्बन्धी नमुना छनोटमा परेका कार्यालयहरूरले सचेतता अपनाएको भेटियो । 'श', 'ष' र 'स' को प्रयोगमा 'श' सम्बन्धी त्रुटि कुनै पनि कार्यालयमा रहेको पाइएन । त्यसैगरी 'ष' सम्बन्धी त्रुटि पनि कुनै कार्यालयमा रहेको भेटिएन तर 'स' सम्बन्धी त्रुटि भने दुईओटा कार्यालय क्षेत्रीय अनुगमन र क्षेत्रीय सङ्ग्रहालयमा रहेको छ ।

नागरिक बडापत्रमा संरचनाका आधारमा शब्दभण्डारको अध्ययन गर्दा १३५७ व्युत्पन्न शब्द र ७१७ ओटा अव्युत्पन्न शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यी शब्दहरूलाई नमुनाका रूपमा तालिकामा व्युत्पन्न शब्द ४५ ओटा र मूल शब्द ३३ ओटा टिपोट गरी राखिएको छ । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा मूल शब्द भन्दा व्युत्पन्न शब्दको प्रयोग बढी भेटिन्छ । नागरिक बडापत्रमा स्रोतका आधारमा शब्दभण्डारको अध्ययन गर्दा नमुना छनोटमा रहेका एघारओटा बडापत्रमा तत्सम शब्द ११५१ ओटा रहेको पाइयो । नमुनाका रूपमा तालिकामा ५५ ओटा शब्द राखिएको छ, त्यसैगरी तद्भव शब्दको संख्या ७२१ ओटा रहेको पाइयो । यी शब्दहरूलाई पनि नमुनाका रूपमा ४९ ओटा राखिएको छ । आगन्तुक शब्द नागरिक बडापत्रमा २३२ शब्दहरू प्रयोग गरिएको भेटियो । यसलाई नमुनाका रूपमा ५२ ओटा शब्दहरू तालिकामा राखिएको छ । तुलनात्मक रूपमा नागरिक बडापत्रमा तत्सम

शब्दको बढी प्रयोग र आगन्तुक शब्दको कम प्रयोग देखियो । नागरिक बडापत्रमा विषय क्षेत्रका आधारमा शब्दभण्डारको अध्ययन गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा प्रयोग गरिने शब्द ३०२, कानुन क्षेत्रमा प्रयोग गरिने २४० सूचना तथा प्रविधि क्षेत्रमा ४३१, प्रशासन क्षेत्रमा ६५१, यातायात क्षेत्रमा २१५, वाणिज्य क्षेत्रमा २६५ शब्दहरू रहेको र यी शब्दहरूलाई तालिकामा क्रमशः, ३४, ३२, ३३, ५६, २६, २५ ओटा नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नागरिक बडापत्रमा शब्दवर्गका आधारमा शब्दभण्डारको अध्ययन गर्दा कार्यका आधारमा नाम शब्द ४३ ओटा, सर्वनाम १७ ओटा, विशेषण २९ ओटा, क्रिया ३३ ओटा, क्रियायोगी १७ ओटा नामयोगी २२ ओटा र संयोजक शब्द १३ ओटा नमुनाका रूपमा तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । वाक्य संरचनाका आधारमा हेर्दा नमुना छनोटमा रहेका कार्यालयहरूमा असमापिका क्रियाको प्रयोग गरिएका वाक्यहरू बढी रहेको देखियो ।

सङ्क्षिप्त रूप

क्र.सं. :	क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि. :	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपा.शि. :	नेपाली शिक्षा
प्रा.डा. :	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा.लि. :	प्राइभेट लिमिटेड
वि.सं. :	विक्रम सम्वत्
स.प्र. :	सङ्ख्या र प्रतिशत

विषयसूची

पृष्ठ

अध्याय एक
शोधपरिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १
१.२ समस्याकथन १
१.३ अध्ययनको उद्देश्य २
१.४ अध्ययनको औचित्य २
१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन ३
१.६ अध्ययनको रूपरेखा ४

अध्याय दुई
पूर्वकार्यको समीक्षा र सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा ५
२.१.१ सम्बद्ध पुस्तकको पुनरावलोकन ५
२.१.२ सम्बद्ध शोधपत्रको पुनरावलोकन ७
२.२ सैद्धान्तिक अवधारणा ११
२.२.१ नागरिक बडापत्रको सैद्धान्तिक अवधारणा ११
२.२.२ नागरिक बडापत्रको विकासक्रम १२
२.२.३ नेपालमा नागरिक बडापत्रको इतिहास १३
२.२.४ नागरिक बडापत्रका सिद्धान्त १४
२.२.५ नागरिक बडापत्रको उद्देश्य १५
२.२.६ नागरिक बडापत्रको महत्त्व १५
२.२.७ नेपालका नागरिक बडापत्र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्या १६
२.२.८ नेपालमा नागरिक बडापत्रलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय १६

अध्याय तिन
अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययन विधि १८
३.२ जनसङ्ख्या र नमुना छनोट १८
३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया १९
३.३.१ प्राथमिक स्रोत १९
३.३.२ द्वितीयक सामग्री १९
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन पद्धति १९
३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण र मूल्याङ्कन पद्धति २०

अध्याय चार

नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषामा वर्णविन्यासगत त्रुटिको विश्लेषण

४.१ ह्रस्व-दीर्घको नियम प्रयोग २१

४.२ पदयोग तथा पदवियोगसम्बन्धी त्रुटि २३

४.३ 'ब' र 'व' सम्बन्धी त्रुटि २५

४.४ श, ष, स सम्बन्धी त्रुटि २७

४.५ पञ्चम वर्ण (ङ, ञ, ण, न, म) सम्बन्धी त्रुटि २८

अध्याय पाँच

सरकारी कार्यालयमा राखिएका नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषण

५.१ शब्दभण्डार ३०

५.१.१ संरचनाका आधारमा शब्दभण्डार ३१

५.१.२ स्रोतका आधारमा शब्दभण्डार ३३

५.२ नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त वाक्य संरचनाको विश्लेषण ३७

५.३ विषय क्षेत्रका आधारमा शब्दभण्डार ४०

५.४ शब्दवर्गका आधारमा शब्दभण्डारको विश्लेषण ४३

५.५ कार्यका आधारमा शब्दभण्डारको विश्लेषण ४३

अध्याय छ

सारांश, निष्कर्ष र उपादेयता

६.१ सारांश ४९

६.२ निष्कर्ष ५०

६.३ सुझाब ५३

६.४ उपादेयता ५४

६.४.१ नीतिगत तह ५५

६.४.२ प्रयोगात्मक तह ५५

६.५ थप अध्ययनको आवश्यकता ५६

६.६ भावी अनुसन्धानका लागि शोधशीर्षकहरू ५६

सन्दर्भसामग्री सूची ५७

परिशिष्ट

व्यक्तिवृत्त

तालिका सूची

तालिका नं.	शीर्षक	पृष्ठ
१.	नागरिक बडापत्रमा ह्रस्व र दीर्घसम्बन्धी त्रुटि	२२
२.	नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त पदयोग वियोगसम्बन्धी त्रुटि	२४
३.	नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त 'ब' र 'व' सम्बन्धी त्रुटि	२६
४.	नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त पञ्चम वर्णसम्बन्धी त्रुटि	२८
५.	नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त संरचनाका आधारमा मूल शब्द व्युत्पन्न शब्द	३२
६.	स्रोतका आधारमा शब्दभण्डारको प्रयोग	३४
७.	वाक्य संरचनाका आधारमा नागरिक बडापत्रमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन	३८
८.	विषय क्षेत्रका आधारमा शब्दभण्डार	४१
९.	कार्यका आधारमा शब्दको वर्गीकरण	४६

व्यक्तिवृत्त

नाम : हिरा भट्टराई

स्थायी ठेगाना : आङदिम-९, तेह्रथुम

नागरिकता : नेपाली

भाषा : नेपाली

बाबुको नाम : टङ्कप्रसाद भट्टराई

आमाको नाम : गोमा भट्टराई

धर्म : हिन्दू

शैक्षिक योग्यता : एम.एड.

सम्पर्क नं. : ९८६२१३८७७४

शैक्षिक योग्यता

तह	शिक्षण संस्था	उत्तीर्ण वर्ष
एस.एल.सी.	सरस्वती उच्च मा.वि., शुक्रवारे	२०६३
+२	नवीन शिक्षा उ.मा.वि., फाक्चामारा	२०६७
स्नातक	धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटा	२०७०
स्नातकोत्तर	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं	अध्ययनरत